

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

ГНАТЕНКО ЛЮДМИЛА АНАТОЛІЇВНА

УДК 002.2:091.14:003.349(477)=163.1:81'354"12-16"

**ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНА АТРИБУЦІЯ
УКРАЇНСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ
УСТАВНИХ ТА ПІВУСТАВНИХ КОДЕКСІВ
КІНЦЯ ХІІІ – ПОЧАТКУ ХVІІ СТ.**

27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство,
бібліографознавство

27 – Соціальні комунікації

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ–2018

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису
Робота виконана в Інституті рукопису Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського, НАН України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, старший науковий співробітник
КОРНІЄНКО ВЯЧЕСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧ,
Національний заповідник «Софія Київська»,
заступник генерального директора з наукової роботи

доктор історичних наук, професор
МИЩИК ЮРІЙ АНДРІЙОВИЧ,
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,
головний науковий співробітник відділу актової археології

доктор історичних наук, професор
МІЩУК СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,
провідний науковий співробітник відділу теорії та методики
біобібліографії Інституту біографічних досліджень

Захист відбудеться « 12 » березня 2018 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.165.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: 03039, м. Київ, просп. Голосіївський, 3.

З дисертацією можна ознайомитися в читальному залі бібліотекознавчої літератури Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського за адресою: м. Київ, просп. Голосіївський, 3.

Автореферат розіслано « 2 » лютого 2018 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради
кандидат наук із соціальних комунікацій

Л. А. Литвинова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Головною метою наукового вивчення кириличних рукописних книг є встановлення походження та їхньої ролі як джерела історико-культурного процесу. Атрибуція середньовічної книги – це складна процедура, що включає систему методів встановлення її дати, місця створення й авторства, оскільки рукописні книги цього періоду є переважно анонімними, недатованими та нелокалізованими. Багато з них не мають ustalених заголовків та авторства в традиційному розумінні цього поняття. Однак ці книги відіграють визначальну роль як історичні джерела зазначеного періоду, дослідження яких дозволяє об'єктивно з'ясувати процеси і тенденції розвитку національних культур. Неатрибутоване або неправильно атрибутоване джерело фактично позбавлене можливості стати об'єктивним історичним джерелом. Тому методологічні засади дослідження рукописних кодексів цього періоду постійно розвиваються, зокрема в палеографії, що є важливою книгознавчою та джерелознавчою дисципліною, яку застосовують у кодикології. Однак до здобуття Україною незалежності українська кодикологія з ідеологічних причин не розвивалася, тому великий комплекс середньовічних українських рукописних кириличних уставних та півуставних книг залишався недостатньо вивченим і захищувався до загальної східнослов'янської спадщини. Розв'язання проблеми об'єктивної атрибуції та виокремлення української історичної спадщини в системі кодексів уставного та півуставного письма вимагало розробки методологічних засад і методів, які б дозволили проводити атрибуцію книг та здійснювати їх науковий археографічний опис для отримання достовірної інформації щодо авторства, дати та місця їх створення. Палеографічний аналіз є однією з ключових процедур у процесі атрибуції й наукового опису рукописних книг та базується на міждисциплінарних методах історичних і філологічних наук. Він передбачає вивчення значного емпіричного матеріалу та постійного вдосконалення методів дослідження писемної культури.

Формування нових напрямів дослідження писемної джерельної бази, в тому числі із залученням даних орфографії як палеографічних ознак при встановленні датування й походження середньовічних кириличних рукописів уставного, півуставного та скорописного письма, сприяє у виокремленні українських за походженням кодексів. Це найбільш складний та трудомісткий напрям дослідження, який дозволяє розв'язувати на нових засадах *проблему* атрибуції українських рукописних уставних і півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст., формувати книжну джерельну базу цього періоду, а також включати новоатрибутовані кодекси до Державного реєстру національного культурного надбання України.

Історіографія проблеми, у зв'язку із синтезом у кодексі як джерелі багатьох атрибутів духовної та матеріальної культури, має багатоаспектний характер. Давні кодекси є об'єктом вивчення істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, філософів, релігієзнавців та інших учених. Але сьогодні основною дисципліною, яка акумулює всі напрями, вважається спеціальна історична дисципліна – кодікологія. Проблема залучення даних орфографії при атрибуції кириличних кодексів почали розробляти ще в ХІХ ст. такі вчені, як О. Востоков, І. Срезневський, О. Соболевський, Є. Карський, В. Щепкін, М. Чаєв, Л. Черепнін, М. Тихомиров, які наголошували на тому, що окремі орфограми в рукописах різних хронологічних періодів можуть бути атрибуційними, безпосередньо датуючими ознаками. Проте й до цього часу в історичному книгознавстві та кодикології проблема використання атрибуційних даних орфографічних систем середньовічної східнослов'янської, зокрема української, писемності при археографічному, кодикологічному й палеографічному вивченні кирилических рукописних книг не набуло комплексного системного характеру та впровадження. Під час вивчення й наукового опису українських кирилических книг учені не приділяли достатньої уваги питанню послідовного палеографічно-орфографічного аналізу рукописних книг для з'ясування їхнього походження та часу написання, частково ці питання порушено в працях В. Аниченка, Т. Видайчук, П. Владимірова, М. Гальченко, М. Геппенера, В. Голишенко, О. Грузинського, В. Живова, П. Житецького, Я. Запаса, П. Захарчишиної, І. Каманіна, М. Каринського, О. Князевської, М. Кочіша, Р. Кривка, Г. Крижановського, О. Малкової, А. Москаленка, В. Німчука, І. Огієнка, В. Панашенко, І. Свенціцького, О. Соболевського, М. Сперанського, І. Срезневського, Ф. Ткача, А. Турилова, І. Чепіги, Г. Щокань та інших дослідників.

Нерозробленість зазначеної проблеми значною мірою зумовила вибір теми, окреслення мети, завдань та змісту дисертації. Цим визначається *актуальність* запропонованого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене в межах науково-дослідних відомчих тем Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ): «Розвиток електронних інформаційних ресурсів рукописної та книжкової спадщини України» (2013–2015 рр., державний реєстраційний номер 0113U001088), «Рукописні фонди бібліотек у системі сучасної історико-культурної комунікації» (2016–2018 рр., державний реєстраційний номер 0115U007184).

Метою дослідження є вирішення проблеми комплексної палеографічно-орфографічної атрибуції української уставної та півуставної рукописної книги кінця ХІІІ – початку ХVІІ ст. (далі – УРК).

Досягнення поставленої мети передбачало виконання таких основних *завдань*:

- проаналізувати історіографію питання і стан вивчення проблеми;
- залучити до джерельної бази дослідження локалізовані як українські точно датовані кодекси, а також книги зі встановленою датою написання;
- розкрити методологічний апарат дослідження, визначити систему загальнонаукових підходів, принципів і методів; запропонувати принципи й методи палеографічно-орфографічної атрибуції;
- залучити й вдосконалити необхідний для роботи термінологічний апарат;
- проаналізувати розвиток української середньовічної книжної кириличної писемності та становлення графіко-орфографічної системи письма в контексті східно- та південнослов'янських історико-культурних писемних традицій; визначити комплекс орфограм як палеографічних атрибуційних ознак письма;
- розробити методичні засади проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при визначенні часу написання та локалізації УРК за встановленим комплексом атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях як палеографічних ознак; представити атрибуційні орфограми за хронологічними періодами;
- довести значимість палеографічно-орфографічної атрибуції при комплексному дослідженні й описуванні УРК.

Об'єктом дисертаційного дослідження є українські рукописні уставні та півуставні книги кінця XIII – початку XVII ст., написані на пергамені й папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою.

Предметом дослідження є орфограми української кириличної книжної рукописної писемності кінця XIII – початку XVII ст. у буквених дублетних опозиціях, які можуть мати палеографічно-орфографічні атрибуційні ознаки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період розвитку орфографічної системи української кириличної книжної писемності з кінця XIII до початку XVII ст. (докодифікаційний період). Вибір нижньої межі зумовлений тим, що до кінця XIII ст. книжна писемність періоду Київської Русі поступово, з руйнацією держави втрачає свою цілісність і починають складатися правописні системи книжної церковнослов'янської писемності нових східнослов'янських редакцій (української, білоруської та російської). Вибір верхньої межі зумовлений закінченням докодифікаційного періоду, який пов'язаний із здійсненням М. Смотрицьким кодифікації книжної церковнослов'янської орфографії за рукописними книгами саме української редакції («Грамматіки Славенскаїа правилное Свнтагма...», 1619 р.).

Методи дослідження. У дисертації використано загальнонаукові методи дослідження: емпіричний, історико-порівняльний, структурний, статистичний (кількісний), описовий, хронологічний та ін. *Емпіричний метод*, задіяний під час роботи з джерельною базою, дав змогу залучити до аналізу значний фактичний орфографічний матеріал УРК. *Історико-порівняльний метод*, використаний для встановлення в староукраїнській книжній писемності спадковості орфограм від часів Київської Русі, дозволив отримати нові орфографічні дані зі значної кількості рукописних книг. *Структурний метод* застосовано під час аналізу функцій окремих букв у дублетних опозиціях як в окремому кодексі, так і в кодексах певного хронологічного періоду. *Статистичний (кількісний) метод* дозволив встановити пріоритети щодо вживання букв, буквених знаків у певних орфограмах і виділити атрибуційні орфограми в рукописних книгах різних хронологічних періодів. *Описовий метод*, який за змістом поєднується зі статистичним (кількісним) методом, сприяв правильному, логічному та чіткому викладу орфографічного матеріалу. Застосування цих двох методів дало змогу описувати орфограми з погляду частотності їх вживання в тексті як окремого рукопису, так і групи манускриптів: абсолютну і відносну кількість, їх поєднання, розподілення за почерками тощо. *Хронологічний метод* дозволив розподілити основні орфограми з атрибуційними ознаками за певними хронологічними періодами. *Палеографічний та лінгвістичний методи* спостереження за *співвіднесеністю / неспіввіднесеністю графем і орфографічних сполук* використані при аналізі змін знаків письма в орфограмах середньовічних українських уставних та півуставних кодексів. Застосовано й соціокомунікаційні методи, що розглядають книгу як комплексний засіб передачі інформації, в контексті комплексного аналізу середньовічної української рукописної книги.

Основні теоретично-методологічні та методичні засади палеографічно-орфографічного напрямку атрибуції кириличної книги детально викладено в спеціальному другому розділі дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розв'язанні проблеми комплексної палеографічно-орфографічної атрибуції української уставної та півуставної рукописної книги кінця XIII – початку XVII ст. та в системному представленні теоретично-методологічних підвалів і методичних засад палеографічно-орфографічного напрямку дослідження середньовічної кириличної рукописної книги; у виробленні нових методів і термінів.

У роботі *вперше*:

- здійснено аналіз історіографії проблеми щодо залучення орфографічного матеріалу при атрибуції й дослідженні східнослов'янських, зокрема українських, кирилических рукописів у палеографії та кодикології, залучено й дотичні праці з історії письма, правопису та видання писемних пам'яток; доведено факт системної нерозробленості палеографічно-орфографічного напрямку дослідження;

- виявлено як українські близько 300 уставних та півуставних кодексів, для роботи використано матеріал 139 рукописів, написаних на пергамені й папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою; проведено системне палеографічно-орфографічне дослідження 76 книг, серед яких – 61 із точною датою написання;

- розкрито методологічний апарат дослідження, визначено систему загальнонаукових підходів, принципів і методів; розроблено методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку, які є результатом конкретизації загальної методології відповідно до змісту палеографії, її принципів положень і методів; запропоновано два нових методи: метод виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях як палеографічних ознак, та метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій;

- вдосконалено термінологічний апарат із даного напрямку дослідження; впроваджено до наукового обігу такі терміни і наукові поняття: палеографічно-орфографічний напрям дослідження, палеографічно-орфографічна атрибуція, атрибуційні орфограми, графічне буквене узгодження в дублетних опозиціях, палеографічно-орфографічна формула буквених дублетних опозицій;

- встановлено характер змін в українській середньовічній книжній кириличній писемності графіко-орфографічної системи письма в контексті східно- та південнослов'янських історико-культурних писемних традицій; здійснено системний аналіз використання букв і буквених знаків в орфографічній системі УРК; визначено комплекс основних орфограм у буквених дублетних опозиціях та доведено, що вони на різних хронологічних зрізах набувають палеографічних атрибуційних ознак;

- розроблено науково-методичні засади проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при визначенні часу написання та локалізації УРК; встановлено й запропоновано для використання як базові одинадцять груп атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях системи голосних, буквених знаків Ъ, Ь і паєрика, які подано на рівні графічного буквеного узгодження у складених палеографічно-орфографічних формулах (на основі винайдені загальної формули) за формально визначеними хронологічними періодами; запропоновано використання даної методики при створенні в архівах, бібліотеках, музеях атрибуційних баз даних українських кирилических писемних джерел;

- доведено доцільність та дієвість використання розроблених у дисертації принципів і методів палеографічно-орфографічної атрибуції в палеографічному та кодикологічному аналізі української кирилическої уставної та півуставної рукописної книги, залучення атрибуційних орфограм при встановленні її часу й місця написання, мовної редакції, протографа, письма, книжної школи, скрипторію, книжників-писців тощо.

Науково-теоретичне значення одержаних результатів полягає в закладенні методологічних підвалин для палеографічно-орфографічного напрямку дослідження й опису середньовічної кириличної рукописної книги, вироблення нових принципів і методів, уведення до наукового обігу нових термінів і понять. Теоретичним набутком роботи є визначення основних критеріїв виявлення орфограм із атрибуційними ознаками у буквених дублетних опозиціях при палеографічно-орфографічній атрибуції й дослідженні українських кирилических рукописних книг – як уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст., так і книг, створених в інші хронологічні періоди; укладання загальної палеографічно-орфографічної формули для буквених дублетних опозицій і на її основі – похідних формул з атрибуційними орфограмами в буквених дублетних опозиціях. Дослідження не тільки розширює предмет палеографії і кодикології, але й поповнює новим теоретичним матеріалом як історію української рукописної книги, так і загальнопівденно- і східнослов'янської кирилическої рукописної книги.

Практичне значення одержаних результатів полягає у застосуванні розробленої в дослідженні комплексної методики проведення палеографічно-орфографічної атрибуції української середньовічної кирилическої рукописної книги в Інституті рукопису НБУВ при палеографічному, кодикологічному та кодикографічному вивченні й опрацюванні південно- і східнослов'янських кирилических рукописних книг XII – початку XVII ст., які зберігаються у його колекціях та зібраннях. Дисертанткою укладено й опубліковано фундаментальні наукові каталоги цього періоду, написано низку статей, основні результати роботи представлено в монографії. Отримані результати сприятимуть виокремленню нелокалізованих і недатованих українських рукописних кирилических уставних та півуставних книг зі слов'янського писемного спадку, які зберігаються в рукописних фондах установ України та інших країн, а також у приватних колекціях, і включенню їх до Державного реєстру національного культурного надбання України. Основні дані й положення роботи можуть бути використані: при укладанні електронних каталогів і баз даних кирилических рукописних книг у бібліотеках, архівах, музеях; при підготовці книжних пам'яток до видання; при написанні праць і укладанні підручників, методичних посібників, довідників і програм із палеографії, кодикології, джерелознавства, історії кирилического письма, історії української графіки й орфографії; у вузівських курсах, спецкурсах і семінарах.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане самостійно, викладені наукові результати, висновки і рекомендації належать дисертантці. У працях, які виконані у співавторстві, дисертантці належать усі результати досліджень письма, графіки та орфографії УПК, що конкретизовано у списку публікацій здобувача.

Апробація одержаних результатів. Основні наукові положення та результати дисертаційної роботи оприлюднені на міжнародних наукових конференціях: «Інноваційна діяльність – стратегічний напрям розвитку наукових бібліотек» (Київ, 7–9 жовтня 2003), «Рукописна і стародрукована книга» (XII Федоровський семінар) (Львів, 23–25 квітня 2004), «Проблеми етносоціального розвитку Київської Русі та слов'янський світ» (Київ, 24 травня 2005), «Рукописна і стародрукована книга» (Львів, 7–8 травня 2008), «Славістика: образи минулого та нова історична ситуація (До Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 25–26 травня 2010), «Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури (До 450-річчя написання Пересопницького Євангелія)» (Ізяслав–Острого, 12–13 травня 2011) (співдоповідь із Л. А. Дубровіною), «Наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 450-річчю створення Першокини “Пересопницького Євангелія”» (Рівне, 21 жовтня 2011), «Проблеми дипломатики, кодикології і актової археографії» (Москва, 2–3 лютого 2012), «Сучасна славістика: ключові проблеми та тенденції розвитку» (До Дня слов'янської писемності і культури) (Київ, 23–24 травня 2013), «Библиотека как феномен культуры» (Міжнар. конгрес, Мінськ, 23–24 жовтня 2013); «Федоровские чтения 2013» (Москва, 12–13 грудня 2013), «Книга в информационном обществе» (Москва, 28–30 квітня 2014); «Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек» (Київ, 3–5 жовтня 2017 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження викладені в 45 публікаціях: в одноосібній монографії (476 с., обсягом 27, 66 д. а.), у чотирьох наукових каталогах, в одній дослідній статті до публікації рукописної пам'ятки; у 24 статтях у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України, у тому числі у двох виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз; у двох статтях у закордонних наукових періодичних виданнях; у семи статтях, опублікованих у матеріалах до наукових міжнародних конференцій і конгресу, в тому числі – три за кордоном; у семи статтях в інших наукових періодичних виданнях і збірниках наукових праць, а також в одному науково-методичному посібнику.

Структура та обсяг дисертації. Структура складається з титульного аркуша, анотації українською та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою роботи, змісту, переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків у кінці розділів та загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Дисертація обсягом 514 стор., основний текст становить 375 стор. (17 авт. арк.), список використаних джерел розміщений на 98 стор. і містить 1021 позицію (рукописних джерел 139 позицій, друкованих – 882), додатки – 41 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації та її зв'язок із науково-дослідними програмами, темами. Визначено об'єкт і предмет дослідження, його мету, завдання та хронологічні межі. Розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про апробацію результатів дисертаційної роботи і публікації.

У першому розділі **«Історіографія та джерельна база дослідження»** – виявлено, що в історіографії кінця XVIII – початку XXI ст. із вивчення, наукового опису та публікації східнослов'янських, зокрема українських, кириличних рукописних книг проблема використання орфографічних ознак при проведенні їх атрибуції не набула системного вирішення. У першій половині XIX ст. (у період, пов'язаний із розвитком археографії та бібліографії, виявленням, описом і публікацією історичних джерел) предметом наукового зацікавлення й застосування стала орфографія писемних пам'яток на рівні визначення правописних особливостей як палеографічних ознак. Фундатори східнослов'янської палеографії – О. Востоков, І. Срезневський, О. Соболевський, В. Щепкін, Є. Карський порушували питання щодо необхідності використання при атрибуції середньовічної кириличної рукописної книги орфограм для встановлення мовної редакції, часу написання та походження рукописів. До першої третини XX ст. були напрацьовані принципи й методи дослідження писемних пам'яток, укладалися палеографічні посібники та альбоми, певна увага приділялася й окремим орфограмам, наявність чи відсутність яких у рукописних книгах різних хронологічних періодів могла слугувати атрибуційною ознакою. У подальших наукових студіях зі східнослов'янської палеографії такий напрям як орфографія рукописів практично не розвивався, вчені залучали палеографічні орфографічні прикмети рукописів компілятивно-вибірково (М. Тихомиров) або взагалі не залучали (Л. Черепнін).

У новітній час спостерігається поживлення наукових пошуків у напрацюванні нових принципів і методів зокрема щодо атрибуції рукописів за особливостями письма та почерками, а саме: І. Нестеров пропонує метод датування кириличних рукописів за алфавітно-буквеним складом письма та наголошує, що саме цьому методові має надаватися пріоритет при датуванні рукописів перед використанням системи еволюції графіки письма; Д. Ципкін пропонує практичне розв'язання завдання «каталогізації» почерків відомих писців давньоруської книги через створення інформаційного ресурсу, який має стати об'єктивним інструментом атрибуції давньоруських рукописів за почерком.

Розвиток української кириличної палеографії здійснюється в межах східнослов'янської палеографії і пов'язаний з історією її становлення спочатку як наукової прикладної дисципліни, а відтак і як самостійної науки. Формування на наукових засадах палеографії в Україні як самостійної історико-філологічної дисципліни відбулося в кінці XIX ст. (праці П. Владимірова, І. Каманіна, Г. Крижановського, В. Перетца, М. Петрова, О. Лебедева, М. Сперанського), але тільки з другої половини й до кінця XX ст. вона набула більшого розвитку (праці дослідників рукописної книги В. Геппенера, Л. Гнатенко, Я. Запасака, В. Німчука, І. Огієнка, В. Панащенко, І. Свенціцького, Ф. Ткача, Ю. Ясіновського, В. Фрис). Цьому значною мірою сприяло й видання пам'яток української історії, мови, літератури, у вступних статтях щодо рукописів приділено увагу й питанням орфографії. Дослідженням у галузі української палеографії сприяють й методологічні, юридичні та практичні історико-кодикологічні дослідження сучасних українських учених, які вважають палеографію предметом кодикології як інтегрованої спеціальної історичної дисципліни: Л. Дубровіної (фундатора школи української кодикології та кодикографії), О. Гальченко, Л. Гнатенко, Т. Бургомістренко (Добрянської), М. Іваннікової, О. Іванової, Е. Клименко, М. Кольбух, В. Фрис та інших.

Українська кирилична палеографія є ще недостатньо розробленою й потребує нових підходів, наукових теоретичних узагальнень і вироблення як загальної методології, так і напрацювання окремих напрямів, методів і методик дослідження. Не укладено й сучасні підручники з української палеографії – є лише декілька загальних посібників (В. Дядиченка «Основи палеографії» (1963), Я. Кіся «Палеографія» (1975) та М. Кріля «Основи палеографії» (1995).

На розвиток палеографічно-орфографічних досліджень середньовічної української книги прямо впливає відсутність монографічних студій з історії українського правопису, як і білоруського й російського, і загалом – студій стосовно історико-культурного розвитку східнослов'янської писемності.

Окрему увагу приділено аналізу спеціальних праць, які безпосередньо стосуються задекларованої в дисертації проблеми і засвідчують, що вона залишається ще мало вивченою. Це праці в яких переважно окремо розглядаються дублетні опозиції **О, Е – Ъ, Ь; О – Ѡ; У – ОУ – V**, зокрема В. Колесова (1975), Є. Тугай (1983; 1989); О. Князевської (1996; 1999), Д. Ворда (1996), А. Зайнутдінової (2001–2004), Л. Москальової (2004–2006), Є. Рябової (2002–2003), Р. Кривка (1998, 2004), Т. Пономаренко (2009), Л. Ладиженського (2015).

Джерельною базою дослідження є українські рукописні кириличні уставні та півуставні книги кінця XIII – початку XVII ст., написані на пергамені й папері церковнослов'янською мовою української редакції та

староукраїнською книжною мовою. Проаналізовано біля тисячі рукописів, серед них виявлено та атрибутовано як українські близько 300 книг, до дослідження залучено 139, базовими стали 76 рукописних книг, серед яких 61 – із точною датою написання, для характеристики яких наведені археографічні, палеографічні, кодикологічні та історіографічні дані. Залучалися рукописні кодекси, що зберігаються у фондах бібліотек і музеїв України та інших країн, у тому числі опубліковані. Основний джерельний масив становлять рукописні книги з фондів Інституту рукопису НБУВ та відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника. У дисертаційній роботі основну увагу приділено джерельному орфографічному матеріалу рукописних книг із «прямою датою написання», що має вирішальне значення для хронологічної реконструкції орфографічного узусу староукраїнської книжної писемності та визначення атрибуційних орфограм як палеографічних ознак. Рукописні книги з точними вихідними даними представлені в алфавітно-хронологічному порядку у формі короткого археографічного опису.

У другому розділі «**Методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку**» вперше системно представлено основні методологічні засади, принципи й методи, як загальноприйняті так і розроблені автором дисертації, а також термінологічний апарат; запропоновано впровадження нових термінів і наукових понять.

Представлена методологія даного напрямку атрибуції спирається на ідею, що системний графіко-орфографічний аналіз письма староукраїнських книжних пам'яток у комплексі здатний бути атрибуційною методикою для визначення хронології, територіальних ознак, книжної школи та скрипторію створення кодексів, передусім анонімного і нелокалізованого походження, та його фрагментів у конволютах.

Методологія палеографічно-орфографічного дослідження виходить із головної мети палеографічної атрибуції – визначити за письмом час та місце написання нелокалізованих рукописів, в яких немає вихідних записів (а якщо є, то перевірити їх), а також з основного палеографічного принципу, згідно з яким палеографія не розглядає причини, за якими ставили писемні знаки або писали слова так або інакше, а лише вказує на ознаки, за якими нелокалізовані рукописи можуть бути встановлені.

Представлена методологія палеографічно-орфографічного напрямку є результатом конкретизації загальної методології відповідно до змісту палеографії, її принципів, положень і методів. На сьогодні розвиток напрямів, методів та методик у палеографії є значущим для кодикології, джерелознавства, філології та інших гуманітарних дисциплін.

Проведення палеографічно-орфографічного аналізу, зокрема УРК, передбачає використання широкого комплексу принципів і методів – як

загальних історичних та лінгвістичних, так і спеціальних палеографічних і орфографічних. Фундаментальними є загальнонаукові принципи: *Принцип історизму* дозволив простежити, як орфографічна система староукраїнської книжної писемності складалася й еволюціонувала в середньовічному історико-культурному процесі. *Принцип наукової об'єктивності* сприяв вивченню орфографічних явищ на основі першоджерел в такому обсязі, який би забезпечив отримання цілісних фактів і сприяв уникненню прогалин у джерелах і встановленню достовірності джерельних свідчень, а також дозволив би неупереджене ставлення до східнослов'янських історико-культурних процесів, що мали значний вплив на розвиток староукраїнської книжної орфографічної системи. *Термінологічний принцип* застосовано для подачі термінів і позначуваних ними понять, що сприяло уточненню їхнього змісту та обсягу, встановленню взаємозв'язку й субординації між ними, визначенню їхнього місця в понятійному апараті теорії, на якій ґрунтується палеографічно-орфографічне дослідження. *Лінгвістичний принцип співвіднесеності / не співвіднесеності графем і орфографічних сполук із фонетикою* староукраїнської книжної мови дозволив зосередитися на окремих орфограмах загального книжного узусу, зокрема системах голосних, приголосних, передачі йота, буквених знаків.

Проведення палеографічно-орфографічної атрибуції рукописів передбачає комплексний підхід і використання сукупності засобів і прийомів, спрямованих на виявлення в графіко-орфографічній системі писемних пам'яток атрибуційних орфограм, уніфікації в становленні стійких і нестійких орфограм, за аналогією до вже встановлених у палеографічній науці стійких і нестійких форм накреслень кирилических букв. Аналіз графіки дає широку й не завжди точні хронологічні рамки для датування, атрибуційні ж орфограми можуть дати вужче датування, наприклад, у межах третини або й чверті століття. Тому в основу дослідження покладено *принцип походження*, тобто вивчення рукописів за місцем їхнього створення відповідно до точної інформації, що міститься в них, та палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (для даного палеографічно-орфографічного напрямку – за знаками письма в орфограмах).

Серед основних наукових засад атрибуції писемних джерел важливе місце посідає поглиблення палеографічного методу дослідження письма та вироблення нових методів і методик. Регламентовано використовувати, разом з основним палеографічним принципом, новий запропонований *принцип графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях*, яке здійснюється на рівні букв системи голосних, приголосних та діакритичних знаків (як окремо, так і разом), за місцем і позицією в слові, рядку та складі. *Основний палеографічний метод* використовується під час спостереження змін знаків письма в орфограмах, які здійснюються за правилами еволюції

або «революційним» шляхом, що дає можливість виділити певні характерні особливості щодо часу написання та локалізації, зокрема для рукописів українського, білоруського й російського походження.

Із основним палеографічним методом запропоновано використовувати й новий *метод виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях як палеографічних ознак*, який передбачає встановлення часу та місця написання рукописів (чи їх протографів) за орфограмами які чітко спостерігаються в тексті за зовнішніми ознаками письма, без проведення спеціального лінгвістичного аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків. Важливо підкреслити, що в даному разі потрібно відходити від лінгвістичного принципу, який передбачає, що орфографічний аналіз середньовічних книжних пам'яток повинен обов'язково зводитися до виявлення співвідношення між орфографічними прийомами пам'яток та фонетичною системою певної мови і, безпосередньо, її діалекту, де була створена писемна пам'ятка. Також введено й новий *метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій*, який, у поєднанні з методом *виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях як палеографічних ознак*, дозволяє укладати палеографічно-орфографічні формули з атрибуційними орфограмами при проведенні комплексної палеографічної та кодикологічної атрибуції рукописів.

Для проведення атрибуції староукраїнської кириличної рукописної книги за принципом графічного узгодження букв у дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі встановлені і пропонуються для використання групи буквених дублетних опозицій (переважно це штучні дублетні опозиції з формальними палеографічно-орфографічними ознаками), до яких може бути з певною вірогідністю застосовано основний палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (див. Розділ 3 та 4).

Дана методика також передбачає представлення у вигляді формул атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо). Для цього розроблена загальна палеографічно-орфографічна формула буквених дублетних опозицій, яка є універсальною і може бути використана для будь-якої групи дублетних опозицій, а її складові елементи можуть як скорочуватися, так і розширюватися залежно від дублетної групи. Орфографічні дублетні опозиції є різними за складом, а відповідно, різною за структурою буде їхня формула (див. Розділ 4).

Основний **термінологічний апарат** представлений як за визначеннями учених, так і за запропонованими дисертанткою науковими термінами й уточненнями вже наявних понять, оскільки й досі немає унормованого наукового визначення для більшості термінів і понять, якими оперує,

наприклад україністика під час вивчення української рукописної книги. Так, немає однозначного визначення поняття *українська рукописна книга*. Провідними ознаками національної приналежності рукописної книги є насамперед мова (мовна редакція), типи письма, графіка та орфографія (зокрема в кодексах церковнослов'янського уставного та півуставного письма, встановлення яких є складною процедурою); певні особливості тематичного репертуару й змісту; оздоблення й оправи кодексів, які відповідають часу написання рукописів; записи щодо часу та місця створення, писців, замовників, меценатів, дарувальників, власників та ін., що сприяють виділенню української рукописної книги серед масиву слов'янських книг. Палеографічно-орфографічні дослідження безпосередньо сприяють ідентифікації національної приналежності рукописної книги.

Представлено позицію дисертантки щодо ряду загальноприйнятих у східнослов'янській славистиці термінів, зокрема щодо вживання *давньоукраїнський період* та *давньоукраїнська книжна писемність* замість *давньоруський період* та *давньоруська книжна писемність*, оскільки безпосереднім нащадком та продовжувачем культурних традицій Київської Русі є український (давня назва – руський) народ і українська (руська) культура. Використання саме цих термінів зумовлює генетичний історичний і культурний зв'язок давньоукраїнського та староукраїнського (кінець XIII–XVIII ст.) періодів книжної писемності.

Запропоновано впровадження до наукового обігу нових термінів і понять: палеографічно-орфографічний напрям дослідження, палеографічно-орфографічна атрибуція, атрибуційні орфограми, графічні буквені узгодження в дублетних опозиціях, палеографічна формула буквених дублетних опозицій.

У третьому розділі «**Атрибуційні орфограми української книжної кириличної писемності кінця XIII – початку XVII ст.**» проаналізовано розвиток української кириличної книжної писемності у слов'янському середньовічному історико-культурному і реформативно-правописному контексті й доведено, що розвиток і становлення графіко-орфографічної системи письма УРК здійснюється еволюційним і «революційним» шляхом. Визначено основні критерії виявлення орфограм з атрибуційними ознаками в системах голосних, приголосних, передачі йота та вживання буквених знаків **Ъ, Ъ** і паєрика; запропоновано комплекс орфограм для використання при проведенні атрибуції рукописів.

Українська книжна кирилична писемність пройшла складний шлях розвитку: від залучення та свідомого використання кодифікованих правописних норм південнослов'янської книжної писемності (т. зв. першого південнослов'янського Кирило-Мефодіївського впливу та другого південнослов'янського впливу – болгарської 1375 р. та сербської [1405–

1410 рр.] книжних реформ) до напрацювання, на їхній основі і на основі книжної писемної практики Київської Русі, староукраїнського книжного узусу та його кодифікації в «Грамматіки Славенския правилное Свнтагма...» М. Смотрицького 1619 р.

В українській середньовічній книжній писемності розвиток і становлення графіко-орфографічної системи письма уставних та півуставних рукописних книг здійснюється еволюційним й «революційним» шляхом у контексті східно- та південнослов'янської писемних традицій. Книжний графіко-орфографічний писемний узус у різні хронологічні періоди має свої особливості. Атрибуційними виступають давньоукраїнські традиційні, південнослов'янські та власне староукраїнські орфограми.

Проведений аналіз орфограм системи голосних, приголосних, передачі йота та вживання буквених знаків **Ъ, Ъ** і паєрика УРК показав, що орфограми набувають атрибуційних ознак у буквених дублетних опозиціях не так на фонетико-орфографічному рівні, як на позафонетичному рівні, що має виключно важливе значення для палеографо-орфографічних досліджень.

Запропоновано до використання при проведенні атрибуції комплекс орфограм, до якого включено такі групи буквених дублетних опозицій:

I. Буквені дублетні опозиції системи голосних: **Ѧ, Ѧ, Ѧ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѧ, Ѧ** в середині й кінці слів після м'яких приголосних; **Ѧ, Ѧ** широка, **Ѧ** вузька, **Ѧ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѧ** вузька, **Ѧ, Ѧ** в середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ѧ, Ѧ, Ѧ** в середині й кінці слів після приголосних Г, К, Х; **Ѧ, Ѧ** в середині й кінці слів перед голосними та йотом; **Ѧ, Ѧ** широка, **Ѧ** «очна» на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѧ** вузька, **Ѧ, Ѧ** широка, **Ѧ** у середині й кінці слів між приголосними та після приголосних перед виносними буквами; **ѦѦ (ѦѦ), Ѧ, Ѧ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **ѦѦ (ѦѦ), Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ** у середині й кінці слів та рядків після приголосних.

II. Буквені дублетні опозиції системи приголосних: **Ѧ, Ѧ** у середині слів між голосними; **Ѧ, Ѧ** на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѧ, Ѧ** на початку слів та в середині слів після голосних; **ѦѦ, ѦѦ** в середині слів після голосних; **ѦѦ, ѦѦ** на початку слів; буквосполучення **ѦѦ – ѦѦ** у середині слів після голосних.

III. Дублетні опозиції передачі йота: **Ѧ** з діакритиком (**Ѧ**) у рядку та над рядком, у середині й кінці слів та рядків після голосних.

IV. Дублетні опозиції вживання буквених знаків **Ѧ, Ѧ** та паєрика: **Ѧ, Ѧ** та паєрик у середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** у середині слів у пре- та постпозиціях із буквами **Ѧ, Ѧ**.

При встановленні атрибуційних орфограм обов'язково має враховуватися об'єктивний фактор розвитку писемного узусу, який як у комплексі орфограм, так і в конкретних орфограмах здійснюється, узгоджуючись або не узгоджуючись з певними історичними періодами розвитку самої писемності. Орфограми можуть бути як традиційно усталеними, так і еволюціонувати протягом тривалого (в межах століття або кількох століть) чи нетривалого (в межах десятиліття, чверті або третини століття) часу.

Атрибуційні орфограми в складі груп буквених дублетних опозицій, що характерні для конкретного історичного періоду, мають ідентифікуюче значення і повинні бути залучені разом з іншими даними допоміжних історичних дисциплін (філігранології, кодикології тощо) до встановлення походження рукописів, часу їхнього написання, протографа, книжної школи, скрипторію, книжників-писців та ін.

У четвертому розділі «Палеографічно-орфографічна атрибуція українських уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст. за буквеними дублетними опозиціями» подано й проаналізовано базові одинадцять груп атрибуційних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій, які представлені на рівні графічного буквеного узгодження в хронологічних періодах і в палеографічно-орфографічних формулах; розроблена методика проведення палеографічно-орфографічної атрибуції.

Запропоновано методику проведення атрибуції УРК за одинадцятьма групами палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій системи голосних, приголосних, передачі йота, вживання буквених знаків **Ъ, Ъ** і паєрика. Букви в орфограмах розподіляються за принципом графічного узгодження в дублетних опозиціях за місцем і позицією у слові, рядку та складі. Виявлено, що їх вживання має штучний характер щодо використання в орфограмах.

За отриманими орфографічними даними для всіх груп дублетних опозицій укладено й запропоновано для використання формули, в яких у сконцентрованій формалізованій формі представлено буквені дублетні опозиції з атрибуційними ознаками в хронології розвитку графіко-орфографічної системи (систем) староукраїнської книжної писемності.

При роботі з групами палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій впроваджено метод виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях та здійснено розробку і впровадження методу кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій, який передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописі атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо).

Для реалізації методу кодифікації атрибуційних орфограм укладено загальну палеографічно-орфографічну формулу буквених дублетних опозицій,

а на її основі – похідні від неї палеографічні формули, характерні для конкретних груп буквених дублетних опозицій у хронології розвитку.

$$\begin{array}{c}
 a - b - c - d \\
 \quad \backslash \quad | \quad / \\
 g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d-
 \end{array}$$

Загальна формула і похідні від неї укладено як дворівневі, орфограми в них подаються в супроводі латинських літерних індексів: 1) за місцем розміщення в слові й рядку – як $a - b - c - d$ (a – початок слова, b – середина слова, c – кінець слова; d – кінець рядка); 2) за позицією в складі – як $g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d-$ (g – після голосних, gg – між голосними, hj – перед голосними та Й, p – після приголосних, pm – після м'яких приголосних, pt – після твердих приголосних, px – після глухих приголосних, pp – між приголосними, p^v – після приголосних перед виносними буквами, $d-$ – при переносі слова).

Загальна формула є універсальною для всіх орфографічних дублетних опозицій, які є формальними буквеними опозиціями, орфограми яких можуть бути використані в палеографії як атрибуційні ознаки. Вона може бути застосована до будь-якої групи буквених дублетних опозицій, а її складові елементи можуть як скорочуватися, так і розширюватися залежно від дублетної групи.

У загальній формулі та в похідних формулах використано основний палеографічний принцип – атрибуція рукописів за зовнішніми ознаками письма, який реалізується нововведеним методом виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях як палеографічних ознак.

Формули складаються з комплексу орфограм у дублетних опозиціях. Орфографічні дублетні опозиції – різні за складом, відповідно різною за структурою буде їхня палеографічна формула, яка змінюється хронологічно.

Для реалізації методики проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при визначенні часу написання та локалізації УРК запропоновано використовувати як базові одинадцять груп основних атрибуційних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій системи голосних, буквених знаків **Ъ, Ъ** та паєрика, комплексно поданих на рівні графічного буквеного узгодження в формулах: I. a **Ї, А** — bg **Ї, А, А** — cg **Ї, А, А**; II. bp **А, Ї** — cp **А, Ї**; III. a **Ю, Є, є, ε** — bg **Ю, Є, є, ε** — cg **Ю, Є, є, ε**; IV. bp **є, ε, Ю** — cp **є, ε, Ю** — cd **є, ε, Ю**; V. bp **Ы, Ы, И** — cp **Ы, Ы, И**; VI. bhj **И, Ъ, І** — chj **И, Ъ, І**; VII. a **Ѡ, Ѡ, Ѣ** — bg **Ѡ, Ѡ**; VIII. bpp, bp^v **Ѡ, Ѡ** — cp, cp^v **Ѡ, Ѡ, Ѡ**; IX. a **ѠУ (ѠУ), Ѡ** — bg **ѠУ (ѠУ), Ѡ, Ж** — cg **ѠУ (ѠУ), Ѡ, Ж**; X. bp **ѠУ (ѠУ), У (У), Ѡ, Ж** — cp **ѠУ (ѠУ), У (У), Ѡ, Ж** — dp **У (У), Ѡ**; XI. bpt, m **Ъ, Ъ**, паєрик — cpt, m **Ъ, Ъ**, паєрик — dpt, m **Ъ, Ъ**, паєрик. Формули

розподілені за формально виділеними хронологічними періодами. Орфограми в них подані в хронології розвитку й становлення графіко-орфографічної системи староукраїнської рукописної книжної писемності. Представлені у формулах орфограми буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду тільки при їх комплексному використанні.

Методичні рекомендації для роботи з даними формулами можуть бути використані й для інших груп буквених дублетних опозицій.

У п'ятому розділі **«Комплексне палеографічне, кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження української кириличної рукописної книги»** розкрито важливість комплексного підходу із залученням орфографічних даних при палеографічному і кодикологічному дослідженні й описі середньовічної української кириличної рукописної книги.

Розглянуто палеографічно-орфографічну атрибуцію кодексів як складову частину їх комплексного дослідження. Залучення орфографічних даних до комплексного палеографічного та кодикологічного дослідження й опису кириличної рукописної книги сприяє встановленню, підтвердженню або уточненню палеографічних, філігранологічних, кодикологічних даних безпосередньо щодо дати та місця написання, автентичності, прототипа, автора, книжника-писця, часу художнього оформлення та опрацювання рукопису, відомостей про меценатів, власників, художників, палітурників та ін., тобто – про історію створення й побутування рукопису.

Комплексне дослідження кодексів у дисертації представлено за трьома визначними рукописними книгами з фондів Інституту рукопису НБУВ, написаними церковнослов'янською мовою української редакції й староукраїнською книжною мовою уставним, півуставним і «новим українським уставним» письмом, що репрезентують різні періоди розвитку орфографії середньовічної української писемності, – Лаврським Євангелієм апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.), Четьєю Мінеєю 1489 р., Пересопницьким Євангелієм 1556–1561 рр., що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ. Воно є результатом теоретичного та практичного використання даних, напрацьованих під час палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного вивчення й опису значної кількості середньовічних пам'яток української книжної писемності, безпосередньо при дослідженні їхніх графіко-орфографічних систем і виділенні атрибуційних орфограм.

Застосування комплексного підходу до залучення орфографічних даних при палеографічному і кодикологічному дослідженні й описі кириличної рукописної книги сприяло встановленню, підтвердженню або уточненню характерних саме для досліджуваних кодексів даних:

1). Для Лаврського Євангелія апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.) – *час та місце створення, книжна традиція, скрипторії, мовна редакція, протограф, тип і характерні особливості письма, орфографія й атрибуційні орфографічні ознаки*. Лаврське Євангеліє є пам'яткою київської писемної традиції, написаною в Києві в третій чверті XIV ст., точніше – близько 1370 р. Дослідження письма й орфографії Євангелія підтвердило його датування, походження і легітимність кодикологічних даних. Кодекс створений у період вироблення староукраїнською писемною практикою графіко-орфографічних особливостей, притаманних для церковнослов'янських книжних пам'яток саме української редакції. Текст відбиває давній протограф, але має текстологічні та лексичні особливості, характерні для часу написання рукопису. Письмо Лаврського Євангелія відбиває узусні графіко-орфографічні особливості, характерні для українських книг середини – третьої чверті XIV ст.

2). Для Четьї Мінеї 1489 р. – *час та місце створення, книжна традиція, скрипторії, мовна редакція, жанр, протограф, тип і характерні особливості письма, орфографія і атрибуційні орфографічні ознаки, книжники-писці*. Вона є пам'яткою київської писемної традиції і однією з відомих ранніх спроб перекладів агіографічних канонічних та апокрифічних текстів староукраїнською мовою. Виявлено, що пам'ятка є кодексом, який складений із двох окремих книг – Торжественика мінейного (Четьї Мінеї) із точною датою написання 1489 р., та Златоуста п'ятдесятого, без вихідних даних щодо часу його створення. Писані книги староукраїнською мовою півуставним типом письма, приблизно в один час, об'єднані й оправлені в одному кодексі, імовірно, на початку 90-х років XV ст. Дослідження кодикологічних, палеографічних та графіко-орфографічних особливостей пам'ятки засвідчило, що кодекси, з яких вона складена, переписані з різних давніх українських протографів, правопис яких був двоєровим одноюсовим (**▲**). Кодекси створені в одному скрипторії, а часом здійснення перекладу їхніх текстів із церковнослов'янської на українську мову є не 1489 рік, як уважає більшість дослідників, а більш ранній час. Орфографічні особливості кодексів відповідають орфографічній системі українських скрипторіїв кінця XIV – початку XV ст.

3). Для Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. – *час та місце створення, книжна традиція, скрипторії, мовна редакція, протограф, переклад, тип і характерні особливості письма, орфографія й атрибуційні орфографічні ознаки, книжники-писці, записи з вихідними даними*. Дослідження письма та графіко-орфографічних особливостей пам'ятки, а також записів підтвердило дату її створення, волинське походження та засвідчило, що над текстом пам'ятки працювали архимандрит Пересопницького монастиря Григорій, писець Михайло Васи́лієвич із Сянока та ще один писець, ім'я якого залишилося невідомим. Рукопис писаний на пергамені, церковнослов'янською

мовою української редакції та староукраїнською книжною літературною мовою, новим українським уставом та півуставом. Виявлено, що основний текст писаний уставом двома писцями. Проведений графічний та орфографічний аналіз півуставних текстів та записів виявив, які з них писані писцем Михайлом Василювичем, а які – архимандритом Григорієм, зокрема сумарії, глоси, проведена редакторська правка тексту. Використовуються орфограми як конфесійного, так і ділового письменства.

Здійснене дослідження трьох визначних українських писемних пам'яток засвідчує доцільність і дієвість проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при вивченні й описі староукраїнської кириличної рукописної книги.

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ

У дисертації вперше розв'язується проблема атрибуції рукописних книг українського походження за допомогою запропонованих автором методів комплексної палеографічно-орфографічної атрибуції кодексів уставного та півуставного письма кінця XIII – початку XVII ст. в системі історико-кодикологічного дослідження та наукового опису як книжного джерела. Системно представлено основні теоретично-методологічні підвалини та методичні засади палеографічно-орфографічного напряму дослідження середньовічної кириличної рукописної книги.

У результаті дисертаційного дослідження отримані такі висновки:

1. Методологічні й методичні засади палеографічно-орфографічного напряму дослідження середньовічної кириличної рукописної книги не розроблені в історіографії кінця XVIII – початку XXI ст., що зумовлено тривалою науковою кризою власне палеографічного методу, пов'язаною з розширенням меж палеографії до комплексної атрибуції походження рукописної книги. У східнослов'янській палеографії метод атрибуції недатованих писемних пам'яток за особливостями письма датованих активно розвивався лише до 30-х років XX ст.; сьогодні він використовується нерегулярно і непослідовно. Основна увага сучасних учених зосереджена на дослідженні письма (переважно графіки) як атрибуційної ознаки пергаментних рукописів, при атрибуції паперових рукописів датуючими ознаками переважно є філіграні, які є обмеженим методом у зв'язку з відсутністю необхідної повноти філігранологічних довідників. Українська кирилична палеографія як частина кодикології ще комплексно не розроблена, вона й до сьогодні потребує напрацювання окремих напрямів, методів і методик дослідження. Проблема атрибуції рукописних книг за палеографічно-орфографічними ознаками не набула системного вирішення.

2. Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють докодифікаційний період розвитку орфографічної системи української кириличної книжної писемності з кінця XIII до початку XVII ст., від початку складання нових східнослов'янських правописних редакцій книжної церковнослов'янської писемності (української, білоруської та російської) до кодифікації книжної церковнослов'янської орфографії, здійсненої М. Смотрицьким за рукописними книгами саме української редакції («Грамматіки Славенскаи правилное Свнтагма...», 1619 р.).

До дослідження залучено українські кириличні рукописні уставні та півуставні книги даного періоду, написані на пергамені та папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою, що зберігаються в книгосховищах Україні та інших країн. Як українські атрибутовано близько 300 кодексів, для роботи використано матеріал 139 рукописів, базовими стали 76 рукописних книг, серед них – 61 із точною датою написання, що сприятиме виділенню атрибуційних орфограм як палеографічних ознак та ідентифікації рукописів без точної дати й місця написання, вивчення яких також здійснювалося із залученням археографічних, палеографічних, кодикологічних та історіографічних даних.

3. Представлений комплексний метод палеографічно-орфографічного дослідження є результатом конкретизації загальної кодикологічної методології відповідно до змісту палеографії, що розвивається в дисертації, її принципів положень і методів та напрацьованих принципів, методів і методики проведення атрибуції рукописів за орфограмами як палеографічними ознаками. Орфографічні особливості рукопису розглядаються з погляду їх здатності бути хронологічними й територіальними ознаками (локалізація) написання кодексу.

Доведено, що палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги має здійснюватися за основним палеографічним принципом аналізу знаків письма в орфограмах у поєднанні із запропонованим новим принципом графічного узгодження в палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозиціях систем голосних, приголосних, при передачі йота, за місцем і позицією у слові, рядку та складі. Разом із основним палеографічним методом запропоновано нові методи: метод виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях дозволяє, без аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків, встановити час та місце написання рукописів; метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій дозволяє укладання формул із виділених у досліджуваному рукописі атрибуційних орфографічних ознак та комплексно їх використовувати при атрибуції рукописів.

4. Вдосконалено термінологічний апарат із даного напрямку дослідження. Основні наукові терміни й поняття структуровано в запропонованих номінальних блоках за прийнятими для даної роботи визначеннями й уточненнями, оскільки в книгознавстві, палеографії й кодикології немає однозначно унормованого наукового визначення для більшості термінів і понять. Так, в україністиці відсутнє однозначне визначення поняття *українська рукописна книга*. Провідними ознаками національної приналежності рукописної книги є насамперед мова (мовна редакція), типи письма, графіка та орфографія (зокрема в кодексах церковнослов'янського уставного та півуставного письма, встановлення яких є складною процедурою); певні особливості тематичного репертуару й змісту; оздоблення й оправи кодексів, які відповідають часу написання рукописів; записи щодо часу й місця створення, писців, замовників, меценатів, дарувальників, власників та ін., що сприяють виокремленню української рукописної книги серед масиву слов'янських книг. Палеографічно-орфографічні дослідження безпосередньо сприяють ідентифікації національної приналежності рукописної книги.

Пропонується відмовитися від загальноприйнятих у східнослов'янській славістиці термінів *давньоруський період* та *давньоруська книжна писемність* та використовувати *давньоукраїнський період* та *давньоукраїнська книжна писемність*, оскільки безпосереднім нащадком та продовжувачем культурних традицій Київської Русі є український (давня назва – руський) народ і українська (руська) культура, що простежується у традиціях книжної писемної культури і зумовлює генетичний історичний і культурний зв'язок давньоукраїнського та староукраїнського (кінець XIII–XVIII ст.) періодів книжної писемності.

У науковий обіг впроваджено нові терміни й поняття: палеографічно-орфографічний напрям дослідження, палеографічно-орфографічна атрибуція, атрибуційні орфограми, графічні буквені узгодження в дублетних опозиціях, палеографічна формула буквених дублетних опозицій.

5. Встановлено, що українська кирилична книжна писемність, розвиваючись у православному слов'янському середньовічному історико-культурному та книжному реформативно-правописному контексті східно- й південнослов'янських писемних традицій, пройшла шлях від свідомого використання кодифікованих норм південнослов'янської книжної писемності до напрацювання власних та їх кодифікації у 1619 р., якими послуговувалася ще протягом кількох століть. Дослідження уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст. показало, що в процесі унормування української книжної писемності (використання традиційних орфограм періоду Київської Русі, запозичення південнослов'янських і напрацювання власних інноваційних орфограм) поступово здійснюється розвиток,

становлення та закріплення книжної графіко-орфографічної системи (систем) письма, що мало в різні хронологічні періоди свої особливості, які виступають в орфограмах як атрибуційні палеографічні ознаки. Орфограми можуть бути традиційно усталеними або еволюціонувати протягом тривалого (в межах століття або кількох століть) чи нетривалого часу (десятиліття, чверть або третини століття).

Доведено, що атрибуційними можуть бути орфограми, в яких функціонально змінюється буквений склад на рівні графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях.

Щодо часу написання й локалізації кодексів визначено *одинадцять класифікаційних груп* основних атрибуційних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій системи голосних, буквених знаків Ъ, Ь і паєрика: I. ^a Ѡ, Ѡ — ^{bg} Ѡ, Ѡ, Ѡ — ^{cg} Ѡ, Ѡ, Ѡ; II. ^{bpm} Ѡ, Ѡ — ^{cpm} Ѡ, Ѡ; III. ^a Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ — ^{bg} Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ — ^{cg} Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ; IV. ^{bp} Ѡ, Ѡ, Ѡ — ^{cp} Ѡ, Ѡ, Ѡ — ^{cd} Ѡ; V. ^{bpx} Ѡ, Ѡ, Ѡ — ^{cpх} Ѡ, Ѡ, Ѡ; VI. ^{bhj} Ѡ, Ѡ, Ѡ — ^{chj} Ѡ, Ѡ, Ѡ; VII. ^a Ѡ, Ѡ, Ѡ — ^{bg} Ѡ, Ѡ; VIII. ^{bpp, bp} Ѡ, Ѡ, Ѡ — ^{cp, cp} Ѡ, Ѡ, Ѡ; IX. ^a ѠѠ (ѠѠ), Ѡ — ^{bg} ѠѠ (ѠѠ), Ѡ, Ѡ — ^{cg} ѠѠ (ѠѠ), Ѡ, Ѡ; X. ^{bp} ѠѠ (ѠѠ), Ѡ (Ѡ), Ѡ, Ѡ — ^{cp} ѠѠ (ѠѠ), Ѡ (Ѡ), Ѡ, Ѡ — ^{dp} Ѡ (Ѡ), Ѡ; XI. ^{bpt,m} Ѡ, Ѡ, паєрик — ^{cpt,m} Ѡ, Ѡ, паєрик. Орфограми виділених груп буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для певного хронологічного періоду тільки при комплексному їх використанні.

6. Запропоновано методика проведення палеографічно-орфографічної атрибуції середньовічної української рукописної книги, яка ґрунтується на системному підході й аналізує принципи фіксації зовнішніх ознак письма при змінах орфограм (зокрема, зміни букв в орфограмах). Вона передбачає виділення комплексу орфограм у палеографічно-орфографічних дублетних опозиціях, характерних для певного хронологічного періоду розвитку староукраїнської книжної писемності.

Розроблено загальну палеографічно-орфографічну дворівневу формулу буквених дублетних опозицій, що є універсальною і може бути використана для будь-якої групи дублетних опозицій. На основі загальної формули запропоновано використовувати похідні від неї дворівневі формули, укладені з атрибуційних буквених дублетних опозицій і класифіковані в базові *одинадцять груп*, орфограми в яких подаються за місцем розміщення у слові й рядку та за позицією у складі. Ці групи рекомендовано використовувати під час аналізу орфографічних дублетних опозицій за зовнішніми палеографічними ознаками письма, простеживши розміщення буквених дублетів за місцем у слові (на початку, в середині, в кінці), в кінці рядка та позицією у слові (після голосних, перед голосними та Й, після приголосних, перед виносними буквами тощо). Відтак укладені палеографічні формули

необхідно звірити за представленими за хронологічними періодами формулами в четвертому розділі й додатку А, який супроводжується ілюстраціями з рукописів, що сприяє виділенню атрибуційних орфограм за зовнішніми ознаками письма в книжному контексті певного часу.

7. Доведено важливість і вмотивованість залучення запропонованих атрибуційних орфограм для дослідження середньовічної української кириличної уставної та півуставної рукописної книги, зокрема: часу та місця написання, мовної редакції, протографа, письма, книжної школи, скрипторію, книжників-писців тощо. Це підтверджено при використанні основних засад палеографічно-орфографічної атрибуції при комплексному дослідженні Лаврського Євангелія апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.), Четьї Мінеї 1489 р., Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. та інших пам'яток рукописної книжності.

Палеографічно-орфографічний комплексний метод проведення атрибуції кириличної рукописної книги, що є основним результатом дослідження, запропонований як базовий напрям у наукових дослідженнях українських середньовічних кириличних писемних джерел і має перспективу й надалі розвиватися при вивченні й описуванні як рукописних кирилических книжних, так і ділових пам'яток, написаних різними типами письма від часів Київської Русі й до XVIII ст. включно.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія:

1. Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кирилическої рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. : монографія / Людмила Гнатенко ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – Київ, 2016. – 476 с. : іл. – Парал. тит. англ.=укр. ISBN 978-966-02-7489-1 (друк.); ISBN 978-966-02-7490-7 (електрон.). – URL:http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/EIF00004181/#1.

Рецензія: Єсіпова В. Перша палеографічно-орфографічна монографічна студія з атрибуції української кирилическої рукописної книги : [Рец. на книгу: Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кирилическої рукописної книги : уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. / Людмила Гнатенко. – Київ, 2016. – 476 с. : іл.] / В.А. Єсіпова // Бібліотечний вісник. – Київ, 2017. – № 4. – С. 57–60.

Наукові каталоги:

2. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : каталог / Л.А. Гнатенко ; НБУВ. – Київ : НБУВ, 2003. – 193 с. + 158 іл.

3. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / Л.А. Гнатенко ; редкол. : О.С. Онищенко (голова) та ін. ; НБУВ, Ін-т рукопису. – Київ : НБУВ, 2007. – 265 с. : 59 іл.

4. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / Л.А. Гнатенко; редкол. : Л.А. Дубровіна (голова) та ін. – Київ, 2012. – 154 с. : 52 іл.

5. Гнатенко Л.А. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України : каталог рукописів др. пол. XV – пер. чв. XX ст. / ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; уклад., передм. Л.А. Гнатенко ; вступ. ст. П.С. Соханя ; відп. ред. П.С. Сохань, О.С. Онищенко. – Київ : [б. в.], 1995. – 113 с. – (Наук.-довід. вид. з історії України ; вип. 40).

Публікація рукописної пам'ятки, наукова стаття:

6. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / видання підготувала І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко ; вступне слово О.С. Онищенка ; дослідження І.П. Чепіги, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіної ; наук. ред. В.В. Німчук. – Київ, 2001. – 703 с. : 36 іл. – (Перевид. 2011).

Здобувачем одноосібно проведено дослідження типів письма й графіко-орфографічної системи (стаття «Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки», с. 55–73), палеографічний опис рукопису й аналіз записів кодикологічного характеру (стаття у співавторстві з Л.А. Дубровіною «Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія», с. 74–104) і здійснено за рукописом палеографічно-орфографічне опрацювання транслітерованого тексту, що його підготувала І.П. Чепіга.

Статті, опубліковані у наукових фахових виданнях України:

7. Гнатенко Л.А. Костомаровський список Азбучної молитви / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 1994. – Вип. 2. – С. 236–243.

8. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 1996. – Вип. 3. – С. 39–57.

9. Гнатенко Л.А. Посидання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток / Л.А. Гнатенко // Український археографічний щорічник. – Київ, 1999. – Нова серія. – Вип. 3–4. – С. 103–109.

10. Гнатенко Л.А. Костомаровський список Сказання Чорноризця Храбра «О письменах» / Л.А. Гнатенко // Український археографічний щорічник. – Київ, 1999. – Нова серія. – Вип. 3–4. – С. 443–449.

11. Гнатенко Л.А. Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток / Л.А. Гнатенко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Київ, 2000. – Вип. 3. – С. 266–277.

12. Гнатенко Л.А. Львівський Апостол 1574 року в контексті староукраїнської конфесійної орфографії / Л.А. Гнатенко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Київ, 2000. – Вип. 4. – С. 27–39.

13. Гнатенко Л.А. Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом) / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2000. – Вип. 6. – С. 11–21.

14. Гнатенко Л.А. Радивилівський Апостол 1568 року волинської рукописної школи (у порівнянні з Пересопницьким Євангелієм) / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2004. – Вип. 9. – С. 174–187.

15. Гнатенко Л.А. Ідентифікація часу написання українських канонічних манускриптів XIV ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (за графіко-орфографічними особливостями письма) / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2005. – Вип. 10. – С. 240–262.

16. Гнатенко Л.А. Апостол XVI ст. з колекції ЦАМ КДА – повернення через 150 років / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2007. – Вип. 12. – С. 221–227.

17. Гнатенко Л.А. Нові відомості про «Четью Мінею 1489 р.» (за результатами кодиколого-орфографічного дослідження) / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2009. – Вип. 13. – С. 279–291.

18. Гнатенко Л.А. Староукраїнський узус давніх кириличних друків у контексті церковнослов'янської рукописної писемної практики /

Л.А. Гнатенко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Київ, 2010. – Вип. 28. – С. 303–317.

19. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості передачі звука «йот» в староукраїнських пам'ятках другої половини XIV – початку XVII ст. / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2010. – Вип. 14. – С. 179–197.

20. Дубровіна Л.А. «Колекція уривків» XII–XVI ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (історія, описання, графіко-орфографічний аналіз) / Л.А. Дубровіна, Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2010. – Вип. 14. – С. 138–154.

Здобувачем проведена палеографічно-орфографічна атрибуція 20 фрагментів пергаментних кирилических рукописних книг – встановлено час створення, походження та мовні редакції.

21. Гнатенко Л.А. Новий Завіт у перекладі українською мовою В. Негалевського 1581 року: опис кодексу та кодиколого-орфографічна розвідка / Л.А. Гнатенко, Т.А. Добрянська // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Київ, 2011. – Вип. 31. – С. 398–409.

Здобувачу належать всі результати палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного аналізу кодексу.

22. Гнатенко Л.А. Уривки з кирилических кодексів XII–XIII ст. з книгосховищ України, Росії, Болгарії у фондах Інституту рукопису НБУВ: історія виявлення та атрибуція / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2012. – Вип. 15. – С. 126–142.

23. Гнатенко Л.А. Уривок Стихирара мінейного нотованого XII ст. Інституту рукопису НБУВ: археографічне та палеографічне дослідження й описування / Л.А. Гнатенко, Е.С. Клименко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2012. – Вип. 16. – С. 305–315.

Здобувачем проведено палеографічно-орфографічне та частково кодикологічне дослідження кодексу, уточнено час написання та підтверджено давньоукраїнське походження.

24. Гнатенко Л.А. Проблема датування кирилических кодексів XIV–XVI ст. з колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедева / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2013. – Вип. 17. – С. 370–379.

25. Гнатенко Л.А. «Славянская палеография» С.М. Кульбакіна / Л.А. Гнатенко // Бібліотечний вісник. – Київ, 2014. – № 4. – С. 30–34.

26. Гнатенко Л.А. Палеографічно-орфографічна методика атрибуції староукраїнської рукописної книги: до актуалізації питання / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ : НБУВ, 2014. – Вип. 18. – С. 328–339.

Статті у фахових виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз, та у виданнях іноземних держав:

27. Гнатенко Л.А. Актуалізація палеографічно-орфографічного напрямку дослідження кирилических рукописів / Л.А. Гнатенко // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. – Київ : Вид-во «Гілея», 2017. – Вип. 122 (7). – С. 53–58. (Видання уведене до Google Scholar; Index Copernicus; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index; PИИЦ).

28. Гнатенко Л.А. Створення атрибуційних баз даних українських середньовічних кирилических рукописів: до постановки проблеми / Л.А. Гнатенко // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. – Київ : Вид-во «Гілея», 2017. – Вип. 123 (8). – С. 21–23. (Видання уведене до Google Scholar; Index Copernicus; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index; PИИЦ).

29. Гнатенко Л. Проложною життю на Св. Кирил Філософ в три рькописа от края на XV век / Л.А. Гнатенко, С. Бабаіевска // Palaeobulgarica=Старобългаристика, XXII. – София, 1998. – № 1. – С. 35–48.

Здобувачем проведено палеографічний та кодикологічний опис рукописів, уточнено за графіко-орфографічними особливостями письма датування та походження кодексів.

30. Гнатенко Л.А. Украинское Лаврское Евангелие апракос XIV века (палеографическое и графико-орфографическое исследование) / Л.А. Гнатенко // Palaeoslavica. – 2006. – № 14. – Р. 41–76.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертацій

31. Гнатенко Л.А. Ориинське українське Євангеліє середини XVI ст. (кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження) / Л.А. Гнатенко // Рукописна і стародрукована книга : зб. праць. Міжнар. наук. конф. (XII Федоровський семінар), Львів 23–25 квітня 2004 р. – Львів, 2006. – С. 35–41.

32. Дубровіна Л.А. Пересопницьке Євангеліє – початок створення кодексу в Дворецькому монастирі / Л.А. Дубровіна, Л.А. Гнатенко // Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури : матер. Всеукр. міждисциплін. наук. конф., присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / упор. П.М. Кралюк. – Ізяслав–Острог, 2011. – С. 67–76.

Здобувачем здійснено аналіз історії створення першої частини кодексу в Дворецькому монастирі із застосуванням засобів палеографічно-орфографічної атрибуції.

33. Гнатенко Л.А. Графико-орфографические исследования кириллических рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского: методика и практика описания источников XII–XVII вв. / Л.А. Гнатенко // Проблемы дипломатики,

кодикології и актовий археографії : матер. XXIV Междунар. науч. конф. Москва, 2–3 февраля 2012 г. / редкол.: Ю.Э. Шустова (отв. ред.) и др.; Рос. гос. гуманитарный ун-т, Историко-архивный ин-т, Высшая школа источниковедения, специальных и вспомогательных ист. дисциплин; РАН, ФГБУН ИВИ РАН, Археографическая комиссия. (Издается к 80-летию члена-корреспондента РАН С.М. Каштанова). – Москва : РГГУ, 2012. – С. 237–239.

34. Гнатенко Л.А. Проблема датування О. Лебедєвим писемних пам'яток колекції ЦАМ КДА (на матеріалі кириличних кодексів XIV–XVI ст.) / Л.А. Гнатенко // Сучасна славістика: ключові проблеми та тенденції розвитку : тези Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури ; 23–24 травня 2013 р. – Київ, 2013. – С. 64–65.

35. Гнатенко Л.А. Создание электронной базы данных кириллических рукописных кодексов XVII в. в Институте рукописи НБУВ в системе «Ирбис64» : начальный этап / Л.А. Гнатенко, Т.А. Добрянська // Библиотека как феномен культуры : мат. Междунар. конгресса. Минск, 23–24 октября 2013 г. – Минск, 2013. – С. 105–109.

Здобувачу належать окремі положення щодо початку створення бази даних кирилических рукописних книг XVII ст., представлені на основі вже наявної робочої версії бази даних кодексів XII – XVI ст.

36. Гнатенко Л.А. Актуализация палеографического метода: к постановке вопроса / Л.А. Гнатенко // Книга в информационном обществе : матер. XIII Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения, Москва, 28–30 апреля 2014 г. ; отв. ред. В.И. Васильев; сост. Д.Н. Бакун, М.А. Ермолаева : в 4 ч. – Москва : ФГБУ науки НИЦ «Наука» РАН, 2014. – Ч. 1. – С. 32–33.

37. Гнатенко Л.А. Презентація монографії з палеографічно-орфографічної атрибуції української кирилическої рукописної книги та перспективи розвитку напрямку / Л.А. Гнатенко // Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовт. 2017 р.) / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Асоц. б-к України ; редкол.: В. І. Попик [та ін.]. – Київ, 2017. – С. 120–123.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

38. Гнатенко Л.А. Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. / Л.А. Гнатенко // Східні слов'яни: Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII століть : Зб. присвячений 90-річчю акад. Б.О. Рибаківа. – Київ : Київ. ін-т «Слов'янський університет», 1999. – Вип. 3. – С. 153–161.

39. Гнатенко Л.А. Хто писав Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 pp.? / Л.А. Гнатенко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий зб. наук. праць. – Київ, 2001. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – С. 447–457.

40. Дубровіна Л.А. Кодикологічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Давня македонська рукописна книга / Л. Дубровіна, Л. Гнатенко // Українсько-македонський науковий збірник / Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, Македонська академія наук і мистецтв. – Київ : НБУВ, 2005. – Вип. 1. – С. 288–304.

Здобувачем окреслено основні методичні засади виділення кодексів македонської редакції, за фондами інституту здійснено палеографічне, кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження й атрибуцію манускриптів XII–XIV ст.

41. Гнатенко Л.А. Македонська рукописна книга XIV ст. у фондах Інституту рукопису НБУВ (кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне описування) / Л.А. Гнатенко // Українсько-македонський науковий збірник / Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, Македонська академія наук і мистецтв. – Київ : НБУВ, – Київ, 2006. – Вип. 2. – С. 67–83.

42. Гнатенко Л.А. Стихирар мінейний нотований кінця XIII – початку XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ (кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження) / Л.А. Гнатенко // Науковий вісник НМАУ. – Київ, 2007. – Вип. 61 : Старовинна музика: сучасний погляд : зб. статей. – Кн. 3. – С. 74–81.

43. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічна система «Четві Мінеї 1489 року» / Л.А. Гнатенко // Українська мова. – Київ, 2010.– № 2. – С. 81–103.

44. Гнатенко Л.А. Пересопницьке Євангеліє як кодекс / Л.А. Гнатенко // Наукові записки ; Рівнен. обл. краєзн. музей. – Вип. 9, ч. 1 (присвячено 450-річчю створення Пересопницького Євангелія). – Рівне, 2011. – С. 20–24.

Науково-методичне видання:

45. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки / уклад.: Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна та ін.; передмова: Л.А. Дубровіна, Г.І. Ковальчук. – Київ : НБУВ, 2007. – 134 с.

Здобувачу належать окремі методичні положення та рекомендації в першій частині книги (розміщена на с. 13–98) щодо заповнення бази даних кирилических рукописних книг XI–XVII ст. за фондами Інституту рукопису НБУВ: рубрик опису, уніфікації назв рукописних книг, визначення мовної редакції та типів письма, використання історіографії з цих питань, правила передачі текстів, зразки заповнення реєстру.

АНОТАЦІЇ

Гнатенко Л. А. Палеографічно-орфографічна атрибуція українських кириличних уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство (27 – Соціальні комунікації). – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2017.

Дисертацію присвячено розв'язанню проблеми комплексної палеографічно-орфографічної атрибуції української рукописної книги як напряму дослідження середньовічної кириличної рукописної книги в контексті історії, теорії та практики книгознавства. Здійснено розроблення методологічних питань палеографічно-орфографічного напряму на засадах поєднання та розвитку атрибуційних методик таких спеціальних історичних дисциплін, як палеографія, кодикологія і кодикографія. Уперше системно розроблено теоретико-методологічні та методичні засади даного напряму дослідження із залученням основних – як усталених, так і нововведених – термінів і наукових понять. Запропоновано нові принципи, методи й методика дослідження.

Проаналізовано історіографічну та джерельну базу української кириличної рукописної книги, написаної на пергамені й папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою. Дослідження спирається на точно датовані й локалізовані рукописні книги, які зберігаються у книгозховищах України та інших країн.

Напрацьовано методологічні та методичні засади проведення атрибуції уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст. та встановлено комплекс атрибуційних орфограм докодифікаційного періоду української книжної писемності (до кодифікації орфографії, здійсненої М. Смотрицьким у 1619 р.). Простежено використання букв в орфограмах і виділено атрибуційні орфограми на рівні графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях у хронології функціонування в книжній графіко-орфографічній системі та представлено їх у палеографічно-орфографічних формулах. Подано комплексні дослідження кодексів.

Ключові слова: українська кирилична рукописна книга, палеографічно-орфографічний напрям дослідження, атрибуція, уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст., атрибуційні буквені орфограми, палеографічно-орфографічні формули.

Гнатенко Л. А. Палеографическо-орфографическая атрибуция украинских кириллических уставных и полууставных кодексов конца XIII – начала XVII вв. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 27.00.03 – книговедение, библиотековедение, библиографоведение (27 – Социальные коммуникации). – Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского. – Киев, 2017.

Диссертация посвящена решению проблемы комплексной палеографическо-орфографической атрибуции украинской рукописной книги как отдельного направления исследования средневековой кириллической рукописной книги в контексте истории, теории и практики книговедения. Решение методологических вопросов палеографическо-орфографического направления атрибуции осуществлено на принципах объединения и развития атрибутивных методик таких специальных исторических дисциплин, как палеография, кодикология и кодикография. Впервые системно разработаны теоретико-методологические и методические принципы данного направления исследования с привлечением основных – как общепринятых, так и нововведенных – терминов и научных понятий. Предложены новые принципы, методы и методика исследования.

Разработка палеографическо-орфографического направления исследования осуществлена на историографической и источниковедческой базе украинской кириллической рукописной книги, написанной на пергамене и бумаге церковнославянским языком украинской редакции и староукраинским книжным языком. Исследование проведено по источникам книгохранилищ Украины и других стран, с привлечением результатов многолетнего археографического, палеографического, кодикологического и графико-орфографического изучения и описывания автором славянской кириллической, в том числе украинской, рукописной книги XII – начала XVII в. из коллекций и собраний Института рукописи НБУВ, так и по новым полученным данным. Исследование опирается на точно датированные и локализованные кириллические рукописные книги.

Представлена позиция автора относительно ряда общепринятых в восточнославянской славистике терминов, в частности – употребления определений *древнеукраинский период* и *древнеукраинская книжная письменность* вместо *древнерусский период* и *древнерусская книжная письменность*, поскольку непосредственным наследником и продолжателем культурных традиций Киевской Руси является украинский (давнее название – русский) народ и украинская (русская) культура. Использование этих терминов обуславливает генетическую историческую и культурную связь древнеукраинского и староукраинского (конец XIII – XVIII в.) периодов книжной письменности.

Проанализировано развитие средневековой украинской кириллической книжной письменности в славянском средневековом историко-культурном и книжном реформативно-правописном контексте, связанном с европейскими процессами Реформации и Возрождения.

Разработаны методологические и методические принципы проведения атрибуции украинских уставных и полууставных кодексов конца XIII – начала XVII в. и определен комплекс атрибутивных орфограмм (докодификационного периода, до кодификации орфографии М. Смотрицким 1619 г.). Исследовано использование букв в орфограммах в эволюции и «революции» развития средневековой украинской книжной письменности. Выделены атрибутивные орфограммы на уровне графического буквенного согласования в дублетных оппозициях в хронологии их функционирования в книжной графико-орфографической системе (они представлены в палеографическо-орфографических формулах); поданы комплексные исследования кодексов.

Предложено палеографическо-орфографическую атрибуцию украинской кириллической рукописной книги проводить за основным палеографическим принципом атрибуции по внешним признакам письма (для данного направления – по знакам письма в орфограммах) в сочетании с введенным диссертанткой принципом графического согласования в палеографическо-орфографических буквенных дублетных оппозициях в системах гласных, согласных, при передаче йота; по месту и позиции в слове, строке и слоге. Вместе с основным палеографическим методом задействованы и два новых метода: метод выделения атрибутивных орфограмм в буквенных дублетных оппозициях, которые четко выявляются в тексте, без проведения специального анализа их причинно-следственных связей, и метод кодификации атрибутивных орфограмм в формулах палеографическо-орфографических буквенных дублетных оппозиций.

Представленная палеографическо-орфографическая методика основывается на наблюдении за внешними признакам письма при изменении орфограмм, и предусматривает выделение комплекса орфограмм в палеографическо-орфографических буквенных дублетных оппозициях, характерных для определенного хронологического периода развития староукраинской книжной письменности.

Ключевые слова: украинская кириллическая рукописна книга, палеографическо-орфографическое направление исследования, атрибуция, уставные и полууставные кодексы конца XIII – начала XVII вв., атрибутивные буквенные орфограммы, палеографическо-орфографические формулы.

Hnatenko L. A. Palaeographic-Orthographic Attribution of the Ukrainian Cyrillic Uncial and Half-Uncial Codices of the Late 13th – Early 17th cc. – Qualifying scientific work submitted as a manuscript.

Dissertation for Doctor of Historical Sciences. Speciality 27.00.03. Bibliology, Library Science, Bibliography (27 – Social Communications). – V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the solution of a problem of complex palaeographic-orthographic attribution of Ukrainian handwritten book as direction of research of the medieval Cyrillic handwritten books research in the context of the history, theory and practice of bibliology. The elaboration of methodological issues of the palaeographic-orthographic direction has been conducted on the premises of synthesis and development of the attribution methods in such special historical disciplines as palaeography, codicology and codicography. The dissertation presents for the first time systematically basic theoretical and methodological principles of the palaeographic-orthographic research direction. New principles, methods and technique of research are introduced.

The historiographic and source basis of Ukrainian Cyrillic handwritten book written on parchment and paper in the Ukrainian recension of Church Slavonic and in Old Ukrainian bookish language are analyzed. The research is based upon precisely dated and localized handwritten books held at the book repositories of Ukraine and other countries.

Main attention is paid to the elaboration of methodological principles of the uncial and half-uncial codices of the late 13th – early 17th cc. attribution and to the determination of a complex of attribution orthograms of the pre-codification period of Ukrainian book writing (prior to the orthographic codification conducted by M. Smotrytskyi in 1619). Letter usage in orthograms is studied and attribution orthograms are distinguished at the level of graphic letter coordination in duplicate oppositions in the chronological order of their functioning in the book graphic orthographic system, and they are presented in palaeographic-orthographic formulas. Complex research of codices is offered.

Key words: Ukrainian Cyrillic handwritten book, palaeographic-orthographic direction of research, attribution, uncial and half-uncial codices of the late 13th – early 17th cc., attribution letters orthograms, palaeographic-orthographic formulas.

Підписано до друку 30.01. 2018 р. Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 2,06

Папір офс. Друк офс. Наклад 100 пр. Зам. № 1

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
просп. Голосіївський, 3, м. Київ, Україна, 03039